

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding: overleven in de Gouden Eeuw

Prak, Maarten

Citation

Prak, M. (2008). Inleiding: overleven in de Gouden Eeuw. *Leidschrift : Dynamiek En Stagnatie In De Republiek. Vroegmoderne Overlevingsstrategieën*, 23(September), 7-13. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73219>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73219>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Overleven in de Gouden Eeuw

Maarten Prak

Op het eerste gezicht klinkt dat tegenstrijdig: overleven in de Gouden Eeuw. Was de zeventiende eeuw niet een periode van voorspoed? Had de Republiek, voor als het toch eens een keer misging, niet een prachtig systeem van sociale zorg, dat een vangnet bood bij tegenslag? Heel lang was armoede geen kwestie waarover historici van de Gouden Eeuw zich zorgen maakten. In P.J. Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* deel 2 uit 1897, dat gewijd was aan de Republiek, vergeleek de auteur de welvaart in de Republiek in 1609 met de achteruitgang en armoede in de Spaanse Nederlanden. Blok citeerde met instemming een Engelse reiziger die wees op de kleine welvaartsverschillen in de Republiek – een soort zeventiende-eeuws polderparadijs. Later in de eeuw veranderde dat wel; er kwam meer armoede, maar daaraan wilde Blok toch niet te veel woorden vuilmaken.¹

In 1970 wist J.G. van Dillen wel beter. Hij noemde de schets van Blok weliswaar in grote lijnen correct, maar juist diens bewering dat er in de Republiek geen armoede zou zijn apert onjuist. Van Dillen had veel onderzoek gedaan in vooral Amsterdamse archieven, en daar was hij heel wat bewijzen tegengekomen van het tegendeel. Armoede was in Amsterdam in de zeventiende eeuw een serieus probleem.² Dit probleem kwam rondom 1970 meer in de belangstelling, in het kader van de opkomende sociale geschiedenis. Van Dillen had onder meer een bronnenuitgave over het gildenwezen in Amsterdam verzorgd en was daardoor vertrouwd geraakt met de problemen van de “gewone man”.³ Het Amsterdams Historisch

¹ P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* vol. 2 (2^e druk, Den Haag 1912) 369-70, 604.

² Er bestaat geen moderne monografie over dit onderwerp maar zie: Hubert Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860: Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een Wereldstad* (Amsterdam en Dieren 1985), hoofdstuk 8; Simon Groenveld, “‘For the benefit of the poor’: Social assistance in Amsterdam” in: Peter van Kessel en Elisja Schulte ed., *Rome * Amsterdam: Two growing cities in seventeenth-century Europe* (Amsterdam, 1997) 192-208; Erika Kuijpers, *Migrantenstad: Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e-eeuws Amsterdam* (Hilversum, 2005), hoofdstuk 7.

³ J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildenwezen van Amsterdam* Rijksgechiedkundige Publicatieën deel 69, 78, 144 (Den Haag 1929-74).

Museum organiseerde in 1965 een eerste tentoonstelling over het onderwerp onder de titel “Arm in de Gouden Eeuw”.⁴

Sinds die tijd zijn er dus twee verhalen te vertellen over de Gouden Eeuw. Het ene lijkt veel op het traditionele en is optimistisch van toon: het ging Nederland in de zeventiende eeuw voor de wind en al waren er zeker armen, in vergelijking met andere landen hadden de inwoners van de Republiek het goed. Het andere verhaal heeft een pessimistische ondertoon: de welvaart in de Republiek was zeer ongelijk verdeeld en daardoor leefden, ondanks de voorspoed van de Gouden Eeuw, grote groepen mensen aan de rand van het bestaansminimum. Van beide stromingen zijn vertegenwoordigers aan te treffen in dit themanummer. En wat het ingewikkeld maakt: ze hebben allebei op hun manier gelijk.

De Republiek als dynamische samenleving

Vanaf de late zestiende eeuw doorliep de Republiek een opmerkelijk ontwikkelingstraject.⁵ Niet alleen werd er in betrekkelijk korte tijd een nieuwe overheid uit de grond gestampt die, afgaande op de militaire successen, behoorlijk slagvaardig was, maar ook op andere gebieden veranderde er veel. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw creëerden Hollandse kooplieden een mondiaal handelsnetwerk en een koloniaal imperium waarvan de laatste resten – de Antillen – nog altijd deel uitmaken van het Koninkrijk der Nederlanden. Andere delen, met name Nederlands-Indië en Suriname, werden pas in de tweede helft van de twintigste eeuw zelfstandig. In verband hiermee werden nieuwe industrieën gevestigd, zoals de suikerraffinage en de tabaksspinnerij, later ook een zijde-nijverheid. Hollandse schilders boorden nieuwe markten aan en vernieuwden met hun hyper-realistische werk het aanzien van de schilderkunst. Die economische bloei lokte bovendien grote aantallen immigranten naar de Republiek. Een zeer aanzienlijk deel van de arbeidskracht in de Republiek werd geleverd door buitenlanders, die aanmonsterden op VOC-schepen, of die boeren

⁴ *Arm in de Gouden Eeuw*, ingeleid door Marijke Kok, catalogus tentoonstelling Amsterdams Historisch Museum 1965-66.

⁵ Uitvoeriger hierover: Maarten Prak, *Gouden Eeuw: het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002).

hielpen bij het binnenhalen van de oogst. De meeste Amsterdamse bakkers waren in de zeventiende eeuw uit Duitsland afkomstig.⁶

Deze dynamiek was op zichzelf al niet helemaal nieuw, maar belangrijker is dat die kon voortbouwen op langer bestaande structuren. Verschillende daarvan komen in de volgende artikelen aan bod. Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor wijzen er bijvoorbeeld op, dat de kwaliteit van de arbeid, het ‘menselijk kapitaal’, in de Republiek al opmerkelijk hoog was voor het begin van de Gouden Eeuw. Relatief veel mensen konden schrijven en rekenen. Opvallend daarbij was, dat dit voor zowel mannen als vrouwen gold. Dat was, zo opperen zij, weer een gevolg van de bijzondere familieverhoudingen in deze streken. Jongeren huwden pas laat (of helemaal niet) en werkten voor die tijd een aantal jaren in loondienst. Daardoor beschikten vrouwen over enig eigen geld, maar vooral ook over de scholing en ervaring die hen economisch weerbaarder maakten. Dit kwam niet alleen henzelf ten goede, maar ook de economie als geheel.

Een tweede dynamische factor – het werd al even genoemd – was de immigratie. Die was van recentere datum. Tot het laatste kwart van de zestiende eeuw was Holland niet een immigratiegebied. Maar de economische opleving oefende een grote aantrekkingskracht uit. In de eerste plaats op immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, waar de blokkade van de Schelde door de Noordelijke opstandelingen het economisch leven negatief beïnvloedde. Maar ook joodse kooplieden uit Spanje en Portugal meldden zich al vroeg, later gevolgd door geloofsgenoten uit Centraal-Europa en talrijke immigranten uit Scandinavië en Duitsland, om enkele van de belangrijkste herkomstgebieden te noemen. Jessica Roitman laat in haar artikel bij voorbeeld zien hoe die vreemde kooplieden toch gemakkelijk konden samenwerken met inheemse collega's. Dat was zonder twijfel weer het gevolg van de lange traditie die er in Holland al bestond op het gebied van internationale handel. Weliswaar had die zich voordien vooral op de Oostzee gericht, maar Hollandse handelaars waren al heel lang gewend om zaken te doen, en dus ook samen te werken, met kooplieden van elders. Alleen waren lang niet alle immigranten kooplieden. Van andere immigranten konden, zoals Erika Kuijpers laat zien, bovendien minder positieve impulsen uitgaan; we komen daar nog op terug.

⁶ Jan Lucassen, ‘Holland, een open gewest: immigratie en bevolkingsontwikkeling’ in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers ed., *Geschiedenis van Holland, vol. 2, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 181-215.

Het belangrijkste verschil was dat die samenwerking vanaf de late zestiende eeuw van een totaal andere aard en omvang werd. In eendrachtige samenwerking ontwikkelden Hollandse en immigranten ondernemers een zeer offensieve strategie die hen binnen luttele jaren tot de dominante spelers in de wereldhandel maakte. Amsterdam werd de spil in een reusachtig netwerk van handelsrelaties. Vroeger werd in de historiografie vooral de nadruk gelegd op het belang van de fysieke aanwezigheid van vele uiteenlopende producten op de stapelmarkt. Maar zoals Jan-Willem Veluwenkamp uitlegt, hechten hedendaagse onderzoekers minstens evenveel waarde aan het belang van de informatiestromen. Amsterdam ontwikkelde zich tot een knooppunt van informatie over goederen en prijzen, en de plaatselijke ondernemers, die het dichtst bij het vuur zaten, konden daarop goed inspelen.

Daarbij profiteerden ze ook van een goede institutionele structuur. Die was in zekere zin een erfenis van het verleden. Een van de bedoelingen van de Opstand was om de Habsburgse centralisatiepolitiek tegen te gaan. In de Unie van Utrecht (1579) was dan ook uitdrukkelijk vastgelegd dat gewesten en steden hun privileges zouden behouden. Voor de goede verstaander betekende dat vooral: hun onafhankelijkheid handhaven. Veel belangrijke beslissingen konden zo lokaal genomen worden. En zoals de bijdrage van Manon van der Heijden laat zien, hadden de economische belangengroepen daar een aanzienlijke vinger in de pap. Gilden en andere maatschappelijke organisaties waren belast met de uitvoering van een deel van wat we nu als overheidstaken beschouwen. En in veel openbare functies zaten burgers, niet zelden ondernemers, die tegen een geringe vergoeding of zelfs helemaal voor niets, hielpen om het openbare leven draaiende te houden. Die korte afstand tussen burgers en bestuur droeg veel bij aan de slagkracht van dat bestuur in de zeventiende eeuw.⁷

⁷ Jan Luiten van Zanden en Maarten Prak, 'Towards an economic interpretation of citizenship: The Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states', *European Review of Economic History* 10 (2006) 111-45.

Grenzen aan de groei

De economische groei in de Republiek bedroeg volgens schattingen van Van Zanden hooguit een half procent per jaar.⁸ In de pre-industriële tijd, waarin economische vooruitgang meestal geheel, of minstens grotendeels, werd ‘opgegeten’ door bevolkingsgroei, was zo’n cijfer benijdenswaardig.⁹ In vergelijking met de moderne economieën van het industriële en post-industriële tijdperk stelt de groei van de economie van de Republiek echter niet veel voor. Wij zijn gewend (en verslaafd) aan een jaarlijkse groei van minstens twee procent per hoofd van de bevolking, en in de jaren zestig van de vorige eeuw groeide de economie van Nederland met gemiddeld 5,5 procent per jaar.¹⁰ Dat zijn cijfers die in het pre-industriële tijdvak onmogelijk waren. De belangrijkste oorzaak daarvan was technologisch van aard. In het pre-industriële tijdperk werd vrijwel uitsluitend gebruik gemaakt van energie die geleverd werd door de zon. Die werd via het voedsel van mensen en dieren omgezet in productieve arbeid.¹¹ De bijdrage van windenergie en fossiele brandstof – turf in het geval van de Republiek – was te gering om van veel invloed te zijn. Dat veranderde met de uitvinding van de stoommachine; niet meteen, maar in de loop van de negentiende eeuw begon de ondersteuning van menselijke arbeid door machines wel degelijk verschil te maken. De extra energie afkomstig van het grootschalig gebruik van fossiele brandstoffen, alsmede de toepassing van een groot aantal wetenschappelijke vindingen, leidde tot een sterke groei van de arbeidsproductiviteit. Bovendien vond in de loop van de negentiende eeuw een belangrijke verandering plaats in het voortplantingsgedrag: in plaats van veel kinderen kregen echtparen er nog maar een klein aantal, waardoor de welvaart van het gezin met minder gedeeld hoefde te worden en meer

⁸ Jan Luiten van Zanden, ‘Economic growth in the Golden Age: The development of the economy of Holland, 1500-1650’ in: Karel Davids en Leo Noordegraaf ed., *The Dutch economy in the Golden Age: nine essays* (Amsterdam 1993) 17.

⁹ Vgl. Jan Luiten van Zanden, ‘Early modern economic growth: A survey of the European economy, 1500-1800’ in: Maarten Prak ed., *Early modern capitalism: economic and social change in Europe, 1400-1800* (London en New York 2001) 69-87).

¹⁰ Jan Luiten van Zanden en Richard Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht 1989) 212 (tabel 9.1).

¹¹ E.A. Wrigley, *Continuity, chance and change: The character of the industrial revolution in England* (Cambridge 1988).

geïnvesteed kon worden in de opleiding van die kinderen. Zo verbeterde de kwaliteit van de arbeid, wat ook weer bijdroeg aan de economische groei.

De beperkingen van de groei in de Republiek worden mooi zichtbaar in het opstel van Annette de Vries over de Delftse schilder Evert van Aelst. Vergissen wij ons niet: schilderen behoorde – met andere creatieve industrieën, zoals de uitgeverij en de bouw – tot de groeisectoren van de zeventiende eeuw! Nederlandse schilders waren niet alleen getalenteerd, maar ook economisch succesvol. De afzetmarkt groeide en schilders speelden daarop in door steeds nieuwe genres te ontwikkelen en door tijdbesparende technieken te ontwikkelen, zoals een schetsmatiger schildertrant en een soberder kleurgebruik.¹² Maar schilderen was en bleef een ambachtelijke bedrijfstak. Er waren nauwelijks grote ateliers, waar de schilders hadden kunnen profiteren van schaalvoordelen. Een klein aantal schilders werd rijk, maar de meesten bleven typische ambachtslieden met een bijpassend inkomen.

Dat de groei van het inkomen per hoofd van de bevolking beperkt bleef, had ook te maken met het zeer elastische arbeidsaanbod afkomstig uit de omringende landen. Zoals Kuijpers memoreert, kwamen er bepaald niet alleen goed opgeleide geloofsvluchtelingen met veel contacten in de internationale handelswereld naar de Republiek. Integendeel, veel immigranten waren wanhopig en ongeschoold. Hun arbeidskracht was noodzakelijk om de economie van de Republiek draaiende te houden, maar een impuls voor de algemene arbeidsproductiviteit waren zij lang niet altijd.

Bovendien maakte de economie van de Republiek slechts beperkt gebruik van het beschikbare menselijk kapitaal. Nederlandse vrouwen waren doorgaans beter opgeleid dan vrouwen in andere landen. Dat blijkt uit de gegevens over alfabetisering die De Moor en Van Zanden aanhalen. Maar uit de bijdrage van Ariadne Schmidt wordt echter duidelijk dat vrouwen bleven steken in ellendige baantjes met een laag inkomen en weinig vooruitzichten. Veel vrouwen waren aangewezen op de armenzorg, om de eindjes aan elkaar te knopen. Dit was allicht minder het gevolg van economische problemen, dan van een socio-culturele vooringenomenheid die nog steeds niet helemaal verdwenen is. Vrouwen werden beschouwd als inferieure werkkrachten, die daarom lager betaald konden worden, en eigenlijk hoorden vrouwen thuis te zitten om zich aan de zorg voor man en kinderen te wijden. Dat bleef ook in de Republiek het uitgangspunt van de

¹² John Michael Montias, 'Cost and value in seventeenth-century Dutch art', *Art History* 10 (1987) 93-105.

verhouding tussen mannen en vrouwen. Niet dat de mannen het altijd voor het uitkiezen hadden. Aanmonsteren bij de VOC stond zo ongeveer gelijk aan het tekenen van je doodvonnis. Meer dan de helft van de mensen die naar de Oost vertrokken, zou niet meer in Nederland terugkeren. Voor mannen waren er echter allerlei alternatieven; voor vrouwen bestonden die slechts heel beperkt. Daarom was het ook niet aantrekkelijk om te investeren in de opleiding van vrouwen. Aan de universiteit werden ze zelfs uitdrukkelijk geweerd; Anna Maria van Schurman, de eerste vrouwelijke student in Nederland, mocht bij hoge uitzondering colleges volgen, en dan alleen als ze plaatsnam achter een gordijn, zodat ze onzichtbaar kon blijven. Uiteraard stond ze niet officieel ingeschreven.

Door dergelijke factoren liep een economie als die van de Republiek vroeg of laat aan tegen de grenzen van de groei. Nederland, maar eigenlijk Holland, was wat met een mooi Duits woord heet een *Intenstitätsinsel*, een regio waar door een gunstige samenloop van omstandigheden een dynamische ontwikkeling kon plaatsvinden.¹³ Maar de uitstraling daarvan bleef beperkt en na verloop van tijd doofden de effecten van die groei uit in een economische omgeving die in wezen traditioneel bleef. Ook dat was een verschil met de periode na de Industriële Revolutie: uiteindelijk veranderde die het aanzien van alle westerse economieën en daarmee het levenslot van alle inwoners van de geïndustrialiseerde landen.

¹³ Zie ook Jan de Vries, 'Economic growth before and after the Industrial Revolution: a modest proposal' in: Maarten Prak ed., *Early Modern Capitalism: Economic and social change in Europe, 1400-1800* (Londen 2001) 177-94.